

N°s 309-310

JANVIER-JUIN 2014

REVUE
DE
LINGUISTIQUE ROMANE

PUBLIÉE PAR LA

SOCIÉTÉ DE LINGUISTIQUE ROMANE

Razze latine non esistono: esiste *la latinità*

Tome 78

STRASBOURG

2014

EXTRAIT

REVUE DE LINGUISTIQUE ROMANE (RLiR)

Anciens directeurs:

A.-L. TERRACHER, P. GARDETTE, G. TUAILLON, G. STRAKA, G. ROQUES

La RLiR est publiée par la *Société de Linguistique Romane*

DIRECTEUR :

Martin-D. GLESSGEN,
Professeur à l'Université de Zurich

DIRECTEUR ADJOINT :

André THIBAUT,
Professeur à l'Université de Paris - Sorbonne

COMITÉ DE RÉDACTION :

Jean-Pierre CHAMBON, Professeur à l'Université de Paris - Sorbonne
Jean-Paul CHAUVEAU, Directeur de recherche émérite au CNRS
Gerhard ERNST, Professeur émérite de l'Université de Ratisbonne
Hans GOEBL, Professeur à l'Université de Salzbourg
Sergio LUBELLO, Professeur à l'Université de Salerne
Pierre RÉZEAU, Directeur de recherche honoraire au CNRS
Gilles ROQUES, Ancien directeur de la Revue
Fernando SÁNCHEZ MIRET, Professeur à l'Université de Salamanque
David TROTTER, Professeur à l'Université d'Aberystwyth
Paul VIDESOTT, Professeur à l'Université de Bolzano

COMITÉ SCIENTIFIQUE :

Eva BUCHI, Directrice de l'ATILF
Cesáreo CALVO RIGUAL, Professeur à l'Université de Valence
Rosario COLUCCIA, Professeur à l'Université de Lecce
Steven DWORKIN, Professeur à l'Université de Michigan
Peter KOCH, Professeur à l'Université de Tubingue
Adam LEDGEWAY, Professeur à l'Université de Cambridge
Anthony R. LODGE, Professeur émérite de l'Université de St.-Andrews
Célia MÁRQUES TELLES, Professeur à l'Université de Bahia
Laura MINERVINI, Professeur à l'Université de Naples
Wulf OESTERREICHER, Professeur à l'Université de Munich
Franz RAINER, Professeur à l'Université de Vienne
Rodica ZAFIU, Professeur à l'Université de Bucarest

La RLiR est publiée régulièrement en deux fascicules (juin et décembre) formant un volume annuel de 640 pages. Les communications relatives à la rédaction de la Revue (envoi d'articles et de comptes rendus, ainsi que d'ouvrages pour comptes rendus) doivent être adressées à M. Martin-D. GLESSGEN, Universität Zürich, Romanisches Seminar, Zürichbergstr. 8, CH 8032 Zürich – Télécopie: 0041 44 634 49 33 – Courriel: <glessgen@rom.uzh.ch>.

Les auteurs d'articles et de comptes rendus doivent être membres de la *Société de Linguistique Romane*. Dans la mesure du possible, ils sont priés d'accompagner leurs manuscrits d'une version électronique. Les articles reçus sont soumis à l'examen de deux réviseurs, choisis, si faire se peut, parmi les membres du Comité de Rédaction ou du Comité Scientifique par le Directeur de la Revue.

Pour la mise en forme des articles et des comptes rendus, on utilisera les feuilles de style disponibles pour la RLiR (qui peuvent être téléchargées à partir du site internet de la Société: <www.slir.org>, ou requises à l'assistant de rédaction, M. Dumitru KIHAI: <slir@rom.uzh.ch>).

Catalan

Corpus Biblicum Catalanicum. 6. *Bíblia del segle XIV. Primer i segon llibres dels Reis*. Transcripció i glossari a cura de Jordi BRUGUERA i TALLEDA. Notes i introducció a cura de Pere Casanellas i Jordi Bruguera i Talleda. Col·lecció de vulgates catalanollenguadocianes a cura de Núria Calafell i Sala. Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011, 600 pàgines.

A ritme lent però segur, l'Associació Bíblica de Catalunya va materialitzant el projecte d'edició crítica de totes les traduccions bíbliques en llengua catalana aparegudes fins a l'any 1900. El tercer volum que ara ressenyem, que és el número 6 de la col·lecció, correspon al *Primer llibre dels Reis* i al *Segon llibre dels Reis*, curat per Jordi Bruguera, amb Introducció i notes de Pere Casanellas i del mateix Jordi Bruguera, amb una col·lecció de vulgates catalanollenguadocianes, realitzada per Núria Calafell, i amb un Glossari, elaborat també per Bruguera. Com veiem, una obra feta en col·laboració per experts reconeguts, que ha produït un magnífic llibre, ben editat i enquadrant, que fa honor als impulsors de la iniciativa, als seus autors i a la bíblica i la filologia catalanes.

En la Presentació [11sq.], Pere Casanellas i Armand Puig, directors de la col·lecció, ens assabenten de les responsabilitats de cada un dels col·laboradors i de les circumstàncies de la publicació del llibre. No l'ha pogut veure Jordi Bruguera, que ens ha deixat quan ja tenia molt avançada la preparació del *Tercer llibre dels Reis* i del *Quart llibre dels Reis*. En la Introducció [13-47], tota de Casanellas, tret del capítol sobre la llengua dels dos textos bíblics [25-28], signat per Bruguera, se'ns recorda que els tres manuscrits que ens han conservat la traducció catalana de la Bíblia del segle XIV, feta a partir de la Vulgata, són el Peiresc (P), de ca. 1460-1465, l'Egerton (E), del 1465, i el Colbert (C), de 1461-1471. De l'anàlisi textual de tots tres manuscrits, Casanellas conclou que P conté la versió més antiga, datable com a més tard cap a 1370, que E i C actualitzen i corregeixen P d'acord amb la Vulgata i que només alguns capítols del *Segon llibre dels Reis* d'E s'aparten de la font comuna a tots tres. Des del punt de vista de la història cultural, Casanellas observa que els dos textos ara editats presenten menys influències hebrees que l'*Èxode* i el *Levític* i que la influència de les versions franceses i occitanes no hi és perceptible.

L'anàlisi lingüística de Bruguera també avala aquestes conclusions i permet deduir que les diferències lingüístiques entre tots tres manuscrits –altrament tan similars en descura gràfica i confusions de *a* i *e* àtones– s'han d'atribuir als diferents estadis cronològics de revisió, no sempre encertada, i de còpia, en general poc primmirada. El més arcaïtzant, i també el més anàrquic des del punt de vista gràfic, és P. El més modern des del punt de vista lingüístic és E, que adopta les formes vocalitzades en *-u* en lloc de *-ts* de la segona persona del plural de diferents temps verbals i que prefereix la variant moderna *fou* a les més antigues *fo* / *fon* / *fonch*. Casanellas creu que la versió de C «és la més fidel a l'original llatí i fins i tot més literal» que la de P i E. Coincideix així amb Armand Puig, que, a propòsit de la seua edició de l'*Èxode* i del *Levític*, considerà que C era en conjunt el manuscrit de millor qualitat textual.

Un dels apartats més minuciosos de la Introducció és el dedicat a *Tècniques de traducció* [33-47]. Com en la resta de la versió catalana de la Bíblia, la traducció respon al criteri de fer intel·ligible i pròxim a la llengua col·loquial el text bíblic. Casanellas la considera una «traducció dinàmica», perquè el traductor utilitza els recursos de la llengua viva i genuïna, i així «tradueix els participis llatins per verb en forma personal i, quan li convé, explicita els interlocutors dels diàlegs, substitueix substantius per pronoms, passa l'estil directe a indirecte, tradueix la veu activa per passiva i oracions interrogatives retòriques per oracions asseveratives o viceversa, reordena el text, el tradueix eufemísticament o l'abreuja» i recorre a la parafrasi, als binomis sinonímics i a les «traduccions *ad sensum* i lliures», que considera generalment «encertades» [47].

Com en l'edició de l'*Èxode* i del *Levític*, la del dos llibres dels Reis també acara la Vulgata amb P, E i C en columnes paral·leles, amb el seu respectiu aparat crític [63-543]. La seqüència dels textos respon a la datació dels manuscrits. Prèviament també se'n han donat els *Criteris d'edició* [49-53] i el sistema d'abreviacions. Remarquem que, entre els criteris d'edició, es preveu la «regularització de la separació de mots segons l'ús actual» i que «les elisions i fusions vocàliques no previstes per la normativa actual s'indiquen amb un punt volat». Concretament, s'observa que «les formes *dequell, debans, dello*, etc. se separen també d'acord amb l'ús del català modern (*d'equell, d'ebans, d'ellò*, etc.; i no pas *de-quell, de-bans, de-llò*, etc.), malgrat que en els manuscrits editats no apareixen mai les formes *equell, ebans, ello*, etc., amb *e* inicial, si no és quan van aglutinades amb la preposició *de* (o, en algun cas, amb la conjunció *e*).» La presentació del text és nítida i l'aparat textual i crític, molt complet. El text bíblic va numerat per capítols i versets, segons la numeració de la Vulgata.

Finalment, el volum es tanca amb un *Glossari* [547-583], amb una nota sobre els índexs de mots i les concordances [585-586] i amb una taula de correspondències de versets entre la Vulgata i el text hebreu [587-589]. No es deixa res a l'atzar. Bruguera explica que el *Glossari* inclou les paraules que no es troben en els moderns diccionaris generals de la llengua, especialment en el DIEC, i altres d'arcaïques o d'escàs ús actual, i fins i tot algunes formes verbals antigues per tal de facilitar la comprensió del text a un lector poc habituat a la llengua medieval. L'índex de mots de cada un dels manuscrits només es publica en format electrònic (<www.abcat.org/cbat>), però el lector pot trobar ací minuciosament explicitats els criteris de confecció. Igualment ocorre amb les concordances electròniques lematitzades, que també es poden consultar en línia (<www.ub.edu/diccionari-dtca>).

A l'estudi introductori, Casanellas observa algunes influències hebrees en els dos textos editats ara, poques en comparació amb les que Puig havia constatat en les versions de l'*Èxode* i del *Levític*. Però, encara que minses, no es poden menystenir aquestes influències. És difícil explicar la presència de la forma hebrea Mossè a P en lloc de l'habitual Moysès sense reconèixer aquest impacte. Recordem que les terres catalanes acolliren al segle XIII molts jueus i conversos procedents d'Occitània i que ja al segle XIII, el segle d'or dels jueus catalans, s'hi produïren debats teològics entre rabins i dominicans prominents sobre qüestions bíbliques. No és descartable que la traducció catalana de la Bíblia, que el mateix Puig ja suggerí que podria haver-se produït, si més no parcialment, al segle XIII, tingués a veure amb aquests contactes. Encara que Casanellas també considera que no hi són perceptibles les influències lingüístiques occitanes, hi ha alguns indicis lèxics, com *llanda* “planura poblada de plantes salvatges” o *rotejar* “tocar la rota o lira” (concretament *rotejava*, que tradueix el llatí *PSALLEBAT*), que semblen petges

aïllades d'aquestes possibles influències. Cal dir també que, al costat de *rotejar*, figura *rauta*, una possible ultracorrecció de *rota*, que tradueix el llatí *CITHARA*. Encara ens podríem preguntar si la descarta gràfica i textual de P, C i E –«escandalosa i marejadora» a P, en paraules de Bruguera– i la pobresa material dels còdexs respectius tingueren res a veure amb la possible iniciativa laica de la traducció. En tot cas, les capes de correccions textuais observades a P, E i C fan pensar en una difusió notable. D'altra banda, aquesta mateixa constatació ha fet afirmar a Casanellas que resulta inviable qualsevol intent d'establir l'*stemma codicum* de la versió. Malgrat això, el contrast dels tres manuscrits no sols aporta una informació impagable sobre l'evolució de la llengua catalana entre els segles XIV i XV, sinó que permetria reconstruir, ni que fos molt hipotèticament, la capa lingüística més antiga, que ve a ser la de P, documentar evolucions fonètiques del català com la palatalització del grup *-tl-* (*vetllar* per *vetlar*, per exemple) i fins i tot apuntar les àrees geogràfiques de difusió de P, E i C, en contrastar discrepàncies morfològiques, com ara la forma de la tercera persona del singular del passat *veé* / *viu*, l'imperatiu *preu* / *prin*, o la confusió entre les preposicions *ab* i *en*, molt freqüent a C, que començaven a territorialitzar-se al segle XV.

Precisament una de les possibles mancances de l'estudi lingüístic de Bruguera és que no relaciona els fenòmens lingüístics detectats amb els resultats de la crítica textual, sobretot pel que fa a la intervenció dels hipotètics revisors. Certament, és una qüestió no gens fàcil d'escatir, no sols per la dificultat de precisar aquestes intervencions, sinó també per l'absència d'uns criteris de traducció més o menys uniformes en una versió que probablement ja fou col·lectiva *ab initio*. Altrament, la interferència d'aquests revisors, ben perceptible a E i C, com fa veure Casanellas, no es pot excloure a P. Més encara, és probable que s'hi hagués donat, sobretot si considerem que la traducció s'hauria pogut iniciar al segle XIII. Simplement, no en tenim les proves. Encara que els tres manuscrits es daten entre el 1460 i 1471 aproximadament, una bona part dels seus trets lingüístics respon a estadis cronològics molt anteriors i diferents. No debades la versió de P va ser enllestida abans de 1370. Per això, malgrat la voluntat de modernització de E, tots tres manuscrits reflecteixen, des del punt de vista lingüístic, trets netament medievals. No s'hi observen petges humanistes. L'anàlisi de les tècniques de traducció, feta admirablement per Casanellas, serveix en molts casos de complement a l'estudi lingüístic de Bruguera.

La transcripció dels textos és pulcra. A penes s'hi adverteixen errors, com ara *desesperàs* per *desesperà's* (2Re 12, 15 C). Els criteris d'edició s'apliquen amb rigor, tant, que en algun cas, ja destacat més amunt, generen resultats discutibles, com *d'equell*, *d'ebans*, *d'ellò*, etc. per *dequell*, *debans*, *dellò*, etc., atès que les formes *equell*, *ebans*, *ello*, etc. són inexistents als manuscrits. Probablement s'hauria estat més conseqüent amb el criteri d'observar la «regularització de la separació de mots segons l'ús actual» si, en lloc d'indicar unes aglutinacions que no existeixen en la llengua actual i que no s'indiquen en altres casos (com *quem hages* = *que m'hages*), s'hagués optat per les transcripcions de *·quell*, *de·bans*, *de·llò*, etc., és a dir, deixant la separació entre els dos mots, tal com exigeix «l'ús actual» i indicant amb el punt volat l'elisió de la vocal fusional. No cal dir que el mateix criteri s'hauria d'aplicar a *e·quells* (1Re 30.3 P), que és *e aquells* en el text corresponent de E i C, i que així hauria de ser transcrit *e·quells*. No té sentit que en uns casos s'indiqui l'aglutinació de mots i en altres casos, no. L'alternativa suggerida, a més de no comptar amb cap tradició, no deixa de ser també problemàtica. Tot i amb això, podria generar una lematització més exacta (*·quell* / *aquell*, en lloc de *aquell* / *equell*).

La informació de l'aparat crític és molt detallada en la comparació de la versió catalana amb les fonts llatines i austera en els comentaris sobre el text català. Ben mirat, l'objectiu del treball no és l'estudi del català –altrament molt interessant i en un camp no explotat fins ara, perquè reflecteix un registre molt vivaç–, sinó la fixació textual i la comprensió dels llibres bíblics. En aquest sentit, cal lloar la iniciativa d'aportar la col·lació dels dos llibres bíblics amb els quatre manuscrits de la Vulgata de les terres catalanollenguadocianes –el de Montpeller, el de Girona, el de Vic i el de Tarragona: els tres primers del segle XIII i el quart, de començament del XIV–, ja que ajuda a precisar l'encert de la traducció. També el glossari final ens ofereix una presentació molt completa del lèxic d'aquests textos, incloent-hi la dimensió semàntica. No cal dir que d'ara endavant els glossaris de la col·lecció seran d'imprescindible consulta per a la recerca filològica del català.

En el cas del *Primer* i del *Segon llibre dels Reis*, el glossari, que ocupa 36 pàgines, aporta moltes novetats a la lexicografia històrica catalana. Interessen especialment els arcaïsmes i els dialectalismes històrics. Ara només en podem comentar alguns, i molt succintament.

Ja n'hem avançat alguns exemples: *lladre* “maó”, que tradueix *LATER*, del qual deriva, i *llanda* “terra plana”, que tradueix *SALTUM* i deriva del cèltic **landa*. No cal relacionar *lladre* amb una possible interferència del castellà antic (que avui fa *ladrillo*), com suggereix Bruguera; és mot de formació perfectament catalana. *Landa* prové clarament de l'occità antic *landa* (cf. francès *lande*).

En comentar la primera citació de *formatge*, que apareix en «*un tros de formatge de figues seques*» traduint *FRAGMENTUM MASSAE CARICARUM*, Bruguera afirma que «aquest mot no té justificació directa en el text llatí de la Vulgata ni en cap del seus mss». En les vesions bíbliques actuals, el sintagma és traduït per *pa de figues seques*, que en el català de València és simplement *panfígol*. Finalment conclou: «Sense més documentació es fa difícil de saber si era corrent l'ús del *formatge* en l'accepció de “qualsevol mena de massa compacta” o bé tan sols un recurs dels nostres traductors bíblics, amb més o menys bon coneixement del llatí i les seves solucions catalanes». En realitat, sí que tenim més documentació, que confirma aquella accepció. Apareix al *Llibre dels feits*, al cap. 134 de la versió del ms. C (l'anomenat manuscrit d'Aiamans) i de tots els manuscrits de la mateixa família textual (pàg. 237, de l'ed. de Ferrando / Escartí, que correspon al cap. 160.10 de l'ed. de Bruguera): «no daria per elles més que per un formatge». En canvi, en el ms. H (l'anomenat manuscrit de Poblet), que Bruguera considerarà erròniament el manuscrit òptim, porta la lliçó *formiga*. En el context, *formatge* vol dir “un pa”, bé que figuradament. Per això Juan Fernández de Heredia, al *Libro de las gestas del rey don Jayme de Aragón*, tradueix el mot per «un dinero», és a dir, per “un valor mínim”. En altres mots, *formatge* amb l'accepció de “producte làctic” coexistia als segles XIV i XV amb l'accepció de “massa compacta”, que és la que trobem en la traducció bíblica.

Quant al dialectalisme històric ens fixarem en dos casos: *espirelleta* i *llut*. Si el traductor de la Bíblia catalana del segle XIV optà, traduint *SCINTILLAM*, per *espirelleta*, diminutiu d'*espira*, mot predominant en el català oriental medieval, i no per **purneta*, diminutiu de *purna*, mot més general i sobretot occidental, és perquè el traductor devia tenir *espira* com a terme més habitual. Una suma d'índexs lèxics com aquest, a condició que siga sempre en una mateixa direcció i que caldria confirmar a partir del buidatge total de tota la traducció de la Bíblia, podria suggerir un origen nord-oriental de la ver-

sió. En aquesta zona, l'antic *espira* ha esdevingut *guspira*, i ara *espira* perviu exclusivament a Mallorca i a Menorca, que foren repoblades majoritàriament per nord-orientals. Un altre terme arcaïtzant dels nostres textos bíblics, que sembla que al segle XIV devia conservar el català nord-oriental i el mallorquí, és *llut* "llum", derivat de LUCEM i no de LUMINEM, ja que el documentem profusament a les *Vides de sants rosselloneses* i a Lull.

Som, doncs, davant uns textos que, una vegada reunits, ens poden aportar molta informació filològica i dialectològica inèdita sobre el català dels segles XIV i XV. Ara, només ens cal encoratjar els promotors d'un projecte tan ambiciós perquè, tot perseverant en la qualitat i el rigor dels volums apareguts, ens puguen oferir en els volums en curs, com més aviat millor, uns resultats no menys sòlids.

Antoni FERRANDO FRANCÉS